

УДК 811.161.2'373.2-112
DOI: 10.32342/2523-4463-2022-2-24-15

В.В. ДЕНИСЮК
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ФРАЗЕОЛОГІЯ ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ІВАНА МАЗЕПИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ФОНДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Метою статті є структурно-семантичний аналіз фразеологізму **рукою власною** в ділових документах Івана Мазепи в загальному контексті розвитку фразеологічного фонду української мови. Тексти гетьманської канцелярії за імперсько-советської доби в лінгвістиці мали негласний статус *non grata*, тому існувало своєрідне табу на залучення їх в орбіту мовознавчих студій. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: виявити задекларований фразеологізм у діловому дискурсі Івана Мазепи; визначити семантику фразеологізму; виявити семантичні та структурні інновації фразеологізму в часі і просторі, спричинені індивідуальною рецепцією ситуації та фразеологічною потенцією мовних одиниць, що дасть змогу простежити тяглість фразеологічного фонду української мови.

Для досягнення мети ми послуговувалися такими *методами*: описовий метод дає можливість проаналізувати специфіку семантики фразеологізмів; метод контекстуального аналізу є визначальним для з'ясування особливостей функціонування фразеологізмів у різностильових та різножанрових пам'ятках, що дає можливість встановити зрушення в семантичній структурі сполучень слів; за допомогою структурного методу простежуються зв'язки між компонентами фразеологізму; порівняльно-історичний метод використано для представлення вертикалі розвитку та динаміки стійкого сполучення слів; етимологічний метод застосовано для підтвердження питомого чи запозиченого характеру фразеологізму.

Проведене дослідження довело, що використання фразеологізму **рукою власною** в діловій документації Івана Мазепи було повним відображенням його використання і змін у тогочасній українській мові. Послуговування ним первинно в текстах ділової комунікації, а згодом і в текстах інших стилів і жанрів засвідчує вироблення і тяглість упродовж століть позбавленої експресивності фразеологічної одиниці із загальним значенням «особисто». Семантична тотожність дала змогу варіювати атрибутивний компонент, а тотожність ділових ситуацій спричинилася до повної еліпсації цього словосполучення в напрямку до одного слова.

Ключові слова: діловий стиль, фразеологізм, структура, семантика, еліпс, варіантність.

Для цитування: Денисюк, В.В. (2022). Фразеологія ділової документації Івана Мазепи в контексті розвитку фразеологічного фонду української мови. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки / Visnyk Universitetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya: Filologicni Nauki*, vol. 2, issue 24, pp. 180-192, DOI: 10.32342/2523-4463-2022-2-24-15

For citation: Denysiuk, V.V. (2022). The Phraseology of Ivan Mazepa's Business Documentation in the Context of the Ukrainian Language Phraseological Fund Development. *Alfred Nobel University Journal of Philology / Visnyk Universitetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya: Filologicni Nauki*, vol. 2, issue 24, pp. 180-192, DOI: 10.32342/2523-4463-2022-2-24-15

Діловий стиль української мови має давню історію, яка, з одного боку, засвідчує розвиток української мови впродовж століть, а з іншого – демонструє тяглість структурних компонентів та їх лінгвального оформлення. І. Огієнко, досліджуючи особливості формування української літературної мови, наголошував на важливому значенні ділової писемності. Відомий науковець, зокрема, писав: «... актова мова завжди вела в нас перед у розвої мови літературної, бо все мусила відбивати живу народну мову. Значення т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної» [Огієнко, 2004, с. 141] (розрядка І. Огієнка. – В.Д.). Вагомості студіям, виконаним на матеріалі текстів ділового стилю, додає той факт, що писемних пам'яток саме цього стилю збереглося найбільше, а це переконує нас у необхідності постійно порівнювати будь-який матеріал, почерпнутий із часової глибини, з діловими текстами. В україністиці мова ділових текстів має тривалу історію вивчення. У поле зору дослідників потрапляли переважно тексти XIV–XVII ст., створені в судах або канцеляріях міст і містечок. Студії Ф. Є. Ткача [Ткач, 1954], У.Я. Єдлінської [Єдлінська, 1961] присвячені мовним особливостям ділових текстів Богдана Хмельницького. Спеціалізація ділового стилю спричинилася до виокремлення в його межах текстів, що стосується тієї чи тієї сфери людської діяльності, відтак виникла необхідність дослідження текстів конкретного призначення. Однією з таких є студія «Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII – XVIII ст.)» Н.В. Білан [Білан, 2003]. Дослідження ділової документації виконані у традиційному ключі: основна увагу звернена на фонетичний, лексичний, морфологічний та синтаксичний рівні, зрозуміло, різною мірою. Аналіз цих розвідок засвідчує, що найменш дослідженим залишається фразеологічний рівень. Проте зауважимо, що мовознавці фрагментарно описують стійкі сполучення слів, витлумачуючи їх відповідно до специфіки застосування канцеляризмами, штампами, кліше, та ін. Це підтверджує розуміння ними фразеології в широкому сенсі, що, своєю чергою, актуалізує проблему функціонування фразеологізмів у текстах ділового стилю.

Пропонована констатація стійких сполучень слів у досліджуваних документах спирається фактично на три критерії – відтворюваність, часову стійкість та нарізно оформленість. Зауважимо, перші два критерії зумовлені не стільки інтра-, скільки екстралінгвальними факторами, що значно звужує їхнє функційне навантаження та закріплює за одним стилем, як, наприклад, це сталося зі старослов'янською мовою, трансформованою на наших землях у церковнослов'янську. Інші критерії – номінативність та експресивність, крім названих, більшою мірою характеризують власне фразеологізми.

Дослідженнями було охоплено тексти ділового стилю переважно XIV–XVII ст., спорядично – XVIII ст. В усьому цьому загалі звертає на себе увагу оминання пам'яток, створених відомими творцями української історії особисто чи з обов'язковою їх участю. До таких особистостей по праву належить гетьман Іван Мазепа, писемна спадщина якого з-поміж іншого нараховує і значну кількість ділових текстів і яка, поза всяким сумнівом, повинна стати предметом докладного лінгвістичного дослідження. Його тексти за імперсько-советської доби в лінгвістиці мали негласний статус *non grata*, тому існувало своєрідне табу на залучення їх в орбіту мовознавчих студій. Таке студіювання актуальне й передовсім з огляду на мовну ситуацію, що склалася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на українських землях, на які спрямувала колонізаторські зусилля московія. Прикметно, що гетьман як високоосвічена особистість, гарант українства мав постійно це демонструвати в усій своїй діяльності. Мовний аспект, як це доводять тексти, написані Іваном Мазепою чи з його участю, підтверджено дотриманням консервативних параметрів ділового стилю, вироблених в українському канцелярському середовищі впродовж століть. Проте, якщо для попередніх століть ділові тексти фіксували переважно купівлю-продаж чи передачу у володіння певної адміністративно-територіальної одиниці із землями чи без, то розширення спектру ділових ситуацій зумовило й відповідне мовне реагування, що проявилось не тільки в появі нової / запозиченої лексики, але і включенні стійких сполучень слів, що вербалізували в мові відповідну ситуацію чи якийсь її аспект. Проте, тут необхідно враховувати співвідношення колективно та історично виробленого ділового узусу та індивідуальність автора того чи того ділового тексту, що дає право останньому крізь призму власної рецепції включити в

цей текст стійке сполучення слів, яке репрезентує іншу сферу діяльності людини, залучити в орбіту ділової фразеології одиницю, що має міжстильові потенції. Фразеологія ділових документів Івана Мазепи ще не була об'єктом спеціального дослідження, що й визначає актуальність нашої розвідки, *метою* якої є структурно-семантичний аналіз фразеологізму *рукою власною / власною рукою* в загальному контексті розвитку фразеологічного фонду української мови. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: виявити задекларований фразеологізм у діловому дискурсі Івана Мазепи; визначити семантику фразеологізму; виявити семантичні та структурні інновації фразеологізму в часі і просторі, спричинені індивідуальною рецепцією ситуації та фразеологічною потенцією мовних одиниць, що дасть змогу простежити тяглість фразеологічного фонду української мови.

Об'єкт статті – ділова документація Івана Мазепи.

Предмет дослідження – структурно-семантичні особливості фразеологізму *рукою власною / власною рукою*.

Для досягнення мети ми послуговувалися такими *методами*: описовий метод дає можливість проаналізувати специфіку семантики фразеологізмів; метод контекстуально-аналізу є визначальним для визначення особливостей функціонування фразеологізмів у різностильових та різножанрових пам'ятках, що дає можливість з'ясувати зрушення в семантичній структурі сполучень слів; за допомогою структурного методу простежуються зв'язки між компонентами фразеологізму; порівняльно-історичний метод використано для представлення вертикалі розвитку та динаміки стійкого сполучення слів; етимологічний метод застосовано для підтвердження питомого чи запозиченого характеру фразеологізму.

Матеріал цієї розвідки ми свідомо обмежили універсалами та наказами Івана Мазепи, оскільки вважаємо, що крім епістолярію тут значною мірою презентована його участь як автора, хоч, наприклад, історик В. Пришляк переконаний, що «козацькі полковники, так само як і гетьмани, власноруч не писали листів, а лише наприкінці листовного послання виписували вензель свого підпису, зокрема Д. Апостол виводив словосполучення “найпокорнѣйший слуга”, ім'я та прізвище чи просто “рукою власною»» [Пришляк, 2010, с. 389]. Необхідно також зважати і на першоавторство тексту, оскільки більшість із писемних текстів (такий парадокс діяхронної україністики!) доводиться досліджувати за списками, знайденими наприкінці XVIII – на початку XIX ст., що, звісно, викликає небезпідставну іронію в аспекті «створення» історії російської імперії катериною II, а отже, свідоме нищення українських пам'яток та підміну їх списками.

В аналізованих документах одразу спадає у вічі диференціація адресата, що детермінує використання стійкого для ділового стилю сполучення слів *рукою власною*. Зокрема, в універсалах, адресованих представникам духівництва, Іван Мазепа використовує її із загальним значенням «особисто», що слугує підтвердженням не стільки безпосереднього авторства, скільки засвідченням поваги до осіб релігійного сану та наданням авторитетності документу, наприклад: *Звышъменованный гетман рукою власною* (універсал про закріплення за Чернігівською архієпископією млина, 28.04.1688) [Павленко, 2007, с. 20]; *Звышъменованный гетман рукою власною* (універсал-привілей Густинському монастиреві, 24.05.1688) [Павленко, 2007, с. 21]; *Звышъменованный гетман рукою власною м. р.* (оборонний універсал Київському Пустинно-Микільському монастиреві, 12.01.1690) [Павленко, 2007, с. 28] та ін. Диференціацію використання цієї конструкції можна вважати умовною: в документах, виданих релігійним установам, І. Мазепа майже завжди послуговується персональним засвідченням відповідним сполученням слів, тоді як в універсалах та наказах, адресатом яких була козацька верхівка або інші представники козацтва чи українського народу, цей діловий фразеологізм засвідчений не завжди, напр.: *Вашей милости во всем зычливый пріятель Иван Мазепа, гетман Войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозского* (універсал полковникові І. Новицькому) [Павленко, 2007, с. 45]; оборонний універсал коропському ковальському цеху [Павленко, 2007, с. 110–111]; універсал знатному військовому товаришу Федору Случановському [Павленко, 2007, с. 111], та ін. Частина ж ділової документації, адресована козацькій старшині, містить цей канцелярський фразеологізм: *Звышъменованный гетман рукою власною* (універсал Іванові Стороженку, 26.06.1690) [Павленко, 2007, с. 33]; *Вишменований гетман рукою власною* (універсал про розмежування ґрунтів, 17.01.1691) [Павленко, 2007, с. 37]; *Звышъменованный гет-*

ман и кавалер **рукою власною** (універсал пані Ганні Миклашевській, 26.06.1706) [Павленко, 2007, с. 107]; *Звышъменованій гетман и кавалер, **рукою власною*** (універсал до всієї старшини Переяславського полку, 17.10.1706) [Павленко, 2007, с. 108]. Проте тут маємо інший цікавий момент: у збережених копіях трапляється кінцеве речення-штамп з коментарем *В копиях пишет*, після чого наведено власне речення *Звышменованный гетман **рукою власною*** (на фонетико-графічних особливостях не акцентуємо), що доводить призначення цієї конструкції: підтвердження автентичності тексту як власне копії, так і оригіналу, у якому цього словосполучення могло і не бути. Отже, маємо в тогочасному українському документостві сплутування ситуацій, коли необхідно застосовувати відповідне сполучення слів. Зрідка перед такою конструкцією трапляється і традиційне для актів купівлі-продажу, передачі у спадок чи в дарунок речення з попередженням про недопустимість порушення записаного в документі, до складу якого входить і давній варіант стійкого сполучення слів з вербативом чи субстантивом відповідної дії, пор.: *Таковая наша воля, аби тепер и в потомние часы при своей моци и крѣпости ни в чем не нарушне зоставала, повторе и подесеяте пилно, грозно и сурово всякого упоминаем, варуем и приказуем сим нашим унѣверсалом, который для лѣпшой поваги и твердости, **при подписи власной нашей рукою гетманской, печатю нашою ж войсковою велѣлимо закрьплити*** (універсал Марії Борковській із синами, 16.11.1706) [Павленко, 2007, с. 110]; *Ако ж а за прозбою и властнымъ позволеньемъ его самого на прозбу его то вчинил, **рукою своею властною тот его лист подписал** и до книгъ его пораднѣ слово *шт* слова вписаль* (впис у Володимирську гродську книгу листа Івана Семеновича Шельвовського, 22.05.1570) [Крикун, Піддубняк, 2008, с. 176]; *До которого листу и застановенѣ нашего а, Федор Слѣша, печат свою приложил и **рукою своею властною** по руску **подписал*** (впис у Луцьку гродську книгу листа Федора Олеші та його дружини Опросимії Іванівни Дубицької, 01.06.1572) [Крикун, Піддубняк, 2008, с. 183], та ін.

Звертає на себе увагу граматичне оформлення: у переважній більшості це еліпсис – уживання без опорного дієслова, де форма орудного відмінка синкретизує семантику «особа» та «знаряддя дії», напр.: *Звышменованный гетман **рукою власною*** [Павленко, 2007, с. 57]; *Звышменованный гетман и кавалер **рукою власною*** [Павленко, 2007, с. 83]; *Звышменованный гетман **рукою власною*** [Павленко, 2007, с. 86]; *У подлинной подписался **звышменованный гетман **рукою власною***** [Павленко, 2007, с. 91] та ін. Спорадично зафіксовано словосполучення у формі називного відмінка (*Звышменованный гетман **рука власна*** [Павленко, 2007, с. 94]) та атрибутивом із флексією, властивою російській мові (*Свышменованный гетман, **рукою власной*** [Павленко, 2007, с. 122]). Сстійке словосполучення зберігає сталий порядок компонентів – «іменник + прикметник», що, з одного боку, свідчить про консерватизм ділового стилю, а з іншого – про можливий запозичений характер одиниці. Якщо вважати, що фразеологізм було запозичено з латинської (*manu propria* «власною рукою») через посередництво польської мови, то виникає логічне запитання: що було запозичено – фразеологізм чи семантику? «Електронний корпус польських текстів із XVII і XVIII ст.», наприклад, уміщує 56 контекстів зі сполученням слів *ręka własna* і 96 – із *ręka swą* [Elektroniczny...]. Звертає увагу те, що половина контекстів містить вербатив. Ті ж тексти, що засвідчують еліптичний варіант, походять із Познанщини або кресових територій, напр.: ... *w Drobninie Kryski kanclerz koronny, przedecki, rohatyński starosta **ręka własna*** (між 1601 і 1616 pp.); ... *Andrzej Lisiecki, Mikołaj Twardowski mp., Piotr Miedzianowski **ręka własna**, Andrzej Miedzianowski **ręka swą**, Jan Miedzianowski **ręka swą*** (між 1601 і 1616 pp.), та ін. Активно ним послуговувався у польськомовних листах Б. Хмельницький, зрідка трансформуючи порядок слів у конструкції, напр.: *Ichomościow miłościowych panów we wszem powolny sługa, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska jego królewskiej mości Zaporoskiego, **własna ręka*** [Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 86]; *Dan w Czehrynie, 2 dnia m-ca augusta roku pańskiego 1650. Bohdan Chmielnicki, **ręka własna*** [Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 181]; *Dan spod Białej Cerkwi, die 7 iulii roku 1651. Bohdan Chmielnicki, hetman, **ręka własna*** [Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 219] та ін. Наведений ілюстративний матеріал свідчить про активність цього фразеологізму в діловій комунікації керівництва держави. Чи поширеним він був в інших стилях? Чи використовувала його суспільна вертикаль? Для з'ясування цих запитань ми порівняли ділові тексти Івана Мазепи з його епістолярієм, з текстами представників козацької верхівки,

діловими документами інших століть і та з інших територій, літописами. Ці пам'ятки доводять подальші структурні зміни, зокрема повну еліпсацію в напрямку до одного слова, напр.: *Іоан Стефанович Мазепа, гетман е. к. м. Войск Запорожских рукою* (лист до ченця Соломона, 15.03.1690) [Павленко, 2007, с. 278]; *Всего доброжелательный, Иоан Стефанович Мазепа, гетман его к. м. Войск Запорожских рукою* (лист до львівського єпископа Йосифа Шумлянського, 15.03.1690) [Павленко, 2007, с. 278]; *Іоан Стефанович Мазепа, гетман Вашей Королевской Милости Войск Запорожских, рукою* (лист до польського короля Яна III Собеського, 15.03.1690) [Павленко, 2007, с. 279]. Різні еліптичні варіанти засвідчують листи і козацької старшини, яка теж послуговується семантичним конденсатом стійкого сполучення слів, напр.: *Василий Дунин-Борковский, обозный Войска Их Царского Пресвѣтлого Величества Запорозского енералний рукою* (лист до Єлецького монастиря, 21.12.1687) [Павленко, 2007, с. 285]; *Звишенованный полковник ніжинський, рука власная и печать утверждено* (стверджувальний універсал Омбиському монастирю, 31.05.1688) [Павленко, 2007, с. 289]; *Вишепомянутой полковник переясловській рукою власною* (універсал переяславського полковника Леонтія Полуботка, 29.07.1689) [Павленко, 2007, с. 292]; *Звышенованный полковник Стародубовский, рукою* (універсал стародубського полковника Михайла Миклашевського, 03.08.1689) [Павленко, 2007, с. 293], та ін. Як засвідчують ділові тексти, позамовними чинниками детерміноване вживання саме цієї підтверджувальної конструкції. Пор., наприклад, тогочасні ділові тексти з Лівобережжя: *Іван Венесенко рукою на той час* (купча кріпость, 12.12.1688) [Стороженко, 1908, с. 43]; *Дем'ян Данилович писар мѣський Пѣрятинский рукою* (рішення по обвинуваченню Таці Шовгенихи, 05.02.1692) [Стороженко, 1908, с. 88]; *Потап Павлович Вергун, писар сотнѣ Ператинской рукою* (рішення про звинувачення Мойсея, 17.03.1701) [Стороженко, 1908, с. 175]; *Михайло Якимович писар мѣський Пиратинский рукою* (рішення у справі про крадіжку грошей, 21.09.1701) [Стороженко, 1908, с. 184] – *И на(м), вряду мѣскому по(л)тавскому, свѣдо(м) се(й) запись, до которого руки свои велѣли-(с)мо по(д)писати в По(л)тавѣ ахн року ї днѣя Ко(с)тя Ку(б)ли(ц)ки(й), судя по(л)ку По(л)тавско(з)[о], Иванъ Красноперичъ, атаманъ городовы(й) и Маѣимъ Попенъко, во(й)тѣ* (запис на байрак Яхновський, 12.12.1680) [Чепіга, Штанденко, 2017, с. 130], де в одній комунікативній площині перебувають пропріатив, апелятив поміна agentis та детермінатив / вербатив, що комплексно реалізують семантику «власноруч, особисто».

Послуговуються фразеологізмом і літописці. Тексти, написані представниками різних суспільних прошарків, зокрема козацтвом і духівництвом, засвідчують різний порядок компонентів у фразеологізмі. Це дає підстави припустити, що використання прямого порядку значною мірою детерміновано церковнослов'янською писемною традицією, яка в цьому аспекті не становила відмінностей від народної, та польською, між якими в XVI–XVII ст. існувала лінгвальна конкуренція, напр.: *Тамъ же Шварно своєю рукою забилъ Семовита, а сѣна его Конрата поималъ Мендогъ и за окупъ того жь року отдалъ* [Софонович, 1993, с. 157]; *Потомъ знову поѣхалъ на ловы тамъ, где Вильна река въ Вилию впадаетъ, и на горе, тогда названноу Кривая гора, забилъ Гѣдиминъ своєю рукою великого тура, звѣра* [Софонович, 1993, с. 176]; *Году 1708. Печерскую крѣпость самъ Государь Царь Петръ Алексеевичъ заложилъ, – и руками своими, по процесси, дернины на фундаментъ покладалъ* [Грабянка, 1853, с. 257]; *И ближней бояринъ и оберегатель и дворовой воевода князь Василей Василевичъ съ товарищи велѣли прежніе и новоприбавленніе пункты новообранному Гетману Ивану Степановичу и старшинѣ и всему войску Запорожскому въ радѣ вычестъ и подписать имъ къ тѣмъ пунктамъ руки свои, и тѣ пункта имъ чтеть, а какъ пункта прочитали и руками своими подписали ...* [Величко, 1855, с. 28] та ін. Наведені контексти дають підстави для повноцінного трактування аналізованого сполучення слів як фразеологізму, оскільки спостерігаємо його переміщення із площини ділового стилю в інші, де «ділова» трафаретність нівелюється через відсутність специфічної ситуації, а фразеологізм реалізує семантику відповідно до текстової прагматики.

Еліптична форма фразеологізму продовжується в діловому мовленні і в наступні роки, напр.: *Вышъменованный гетманъ рукою власною* (універсал гетьмана Скоропадського, 16.09.1716) [Стороженко, 1908, с. 553]; *Звышенованный полковникъ рукою власною* (універсал лубенського полковника Андрія Марковича, 08.05.1719) [Стороженко, 1908,

с. 554]; *Лукань Свѣчка рукою* (купча кріпость, 29.06.1719) [Стороженко, 1908, с. 554]; *Звишменованний гетмань рукою власною* (універсал гетьмана Скоропадського, 30.06.1720) [Стороженко, 1908, с. 555] та ін.

Прикметно, що стилі і жанри, які свої початки беруть із ділового стилю, теж засвідчують уживання еліптичного варіанту фразеологізму. Наприклад, у щоденникових записах генерального хорунжого Миколи Ханенка натрапляємо на структурно трансформовані, проте семантично тотожні контексти, де спостерігаємо лексичну вербалізацію особи – автора тексту за допомогою пропріатива: *Подъ симъ числомъ помѣченъ листъ гетманскій рукою Петра Василіевича Курбатова, въ государственную коллегію иностранныхъ дѣлъ поданный передъ симъ, зъ удостоеніемъ мнѣ на деревнѣ Куровъ и Чубаровъ подписанный* [Лазаревскій, 1884, с. 51]; *Сего числа помѣчены рукою Петра Василіевича Курбатова челобитная моя о мельницахъ, что на Ворѣ Корсакъ владѣеть, и по запискѣ въ реестръ подѣ № 537 отдана въ повите канцеляристу Леонтіеву* [Лазаревскій, 1884, с. 62].

Широка структурна варіантність дає всі підстави стверджувати, що фразеологізм здавна був одним з еталонних для ділової сфери, що підтверджують пам'ятки писемності української мови. Зокрема, за даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», у цей період функціював фразеологізм *своею рукою* «власноручно, особисто» та «(про складання присяги) поклавши руку на хрест» [Гумецька, 1978, с. 306], але наведений ілюстративний матеріал не вказує на автора написання тексту і підтвердження ним написаного, проте все ж засвідчує персональність дії – реалізує семантику «особисто». Отже, можемо говорити про семантико-структурно-стильову синкретизацію. Уже в наступному столітті за даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» у діловій сфері на всій українській території активно побутували позиційні та граматичні квантитативні варіанти *власною рукою*; *власными руками* «власноручно, особисто» [Осташ, Федик, Чікало, 1997, с. 97], що підтверджують наведені контексти з пам'яток переважно Правобережної України, зокрема ділові тексти засвідчують атрибутивну та структурну варіантність, а також як у традиційній для ділових документів позиції – наприкінці тексту, так і всередині, наприклад:

у записах Луцької замкової книги 1560–1561 рр.: ... *пѣи Ѡгрѣѣина Ивановна Масалско-го Дмитрова Козинска дѣховницѣ свою справеную под печатми людеи зацныхъ властною рукою своею ему показавши, ѹстне его просила, абы то на врдѣ замку Луцкогъ вызналъ* [Мойсієнко, Поліщук, 2013, с. 319];

у ділових документах, що стосуються Волині і зберігаються у Варшаві: *А для лепшого певности подписавшимъ тотъ его листъ властною рукою моею и печать есми свою до него завесиль* [Блануца, Ващук, Вирський, 2014, с. 116];

у записах Кременецької земської книги за 1578 р. натрапляємо на такі варіанти: *Стѣфан Збаразскии, воевода троцкии, рукою своею* [Ящук, 2018, с. 83]; *Писан у Кремлянцѣ. Янѹш Збаражскии, воевода браславскии, староста кремлянецкии, рукою властною* [Ящук, 2018, с. 83]; *Иван Романович Сѣнѹта Ляховецкии, властная рука* [Ящук, 2018, с. 86];

у записах Володимирського земського суду (друга половина XVI – початок XVII ст.): *Я, Станиславъ Во(у)теховичъ Го(л)ко, вла(с)ною рукою по(д)писа(л)* [Задорожний, Матвієнко, 1995, с. 48]; *Миха(у)ло Васи(л)єви(ч) Дубни(ц)ки(у) вла(ст)ною рукою* [Задорожний, Матвієнко, 1995, с. 49]; *Ива(н) Гапли(ч) Шпановски(у), воиски(у) лу(ц)ки(у), вла(с)ною рукою* [Задорожний, Матвієнко, 1995, с. 73];

у записах Житомирського гродського уряду 1590 р.: *Жданъ Щєниє(в)ски(у), возны(у), рука власная* [Мойсієнко, 2004, с. 56];

у записах Київського підкоморського суду: *Сємєнь Уру(ц)ки(у), комо(р)никъ зє(м)ли Киевскоє, вла(с)ною рукою, Марє(к) Барано(в)ски(у), єнєра(л) рукою, Иванъ Хлусовичъ, єнєра(л), рукою вла(с)ною* [Німчук, 1991, с. 107];

у записах Львівського ставропигійного братства початку XVII ст.: *Илия Добранский властною рукою* [Крыловскій, 1904, с. 8]; *Писан на Крылосѣ мѣсяца июля 4 дня, року 1604 властною рукою* [Крыловскій, 1904, с. 25]; *Ереміє, єпископъ в. м. зычливый, властною рукою* [Крыловскій, 1904, с. 104];

у записах Житомирського міського уряду початку XVII ст.: *Григорє(у) Гуляни(ц)ки(у), єнєра(л) зє(м)ски(у) воево(д)ства Кие(в)скогo, рукою вла(с)ною, Сємє(н) Ми(н)ко(в)ски(у), во(з)ны(у) єнора(л)ны(у), рукою (власною)* [Німчук, Русанівський, Симонова, Франчук, Чер-

торизька, 1981, с. 68]; Григорє(у) Гневошеви(ч) Ує(з)де(ц)ки(у) **вла(с)ною рукою**, Фило(н) Коте(л)ни(ц)ки(у)и, **вла(с)ная рука**, А(н)дре(у) Ко(р)ни(ц)ки(у), **вла(с)ная рука** [Німчук, Русанівський, Симонова, Франчук, Черторизька, 1981, с. 135];

у записках Овруцького замкового уряду 1678 року: *Jwan Hrehorowicz Chodakowsky, ręką swą proszony pieczętarz*, *Jwan Jesipchowicz Chodakowsky, ręką swą* прошоний печатар, *Јацько Сингаєвський, рукою proszony pieczętarz* [Макарова, 2013, с. 56] та ін.

Зауважимо, що Є.К. Тимченко до реєстрового *властный* наводить приклад із листа Петра Могили (1633 р.) зі сполучення слів *рукою властною*, проте як стійке його не кваліфікує [Тимченко, 1930, с. 270]. Звертає на себе увагу те, що не кожен різновид ділових документів має такий штамп. Не кожна канцелярія послуговувалася цим стійким сполученням слів, що дає підстави стверджувати про визначальний вплив мінімум двох чинників – тип документа та вишкіл писаря. Наприклад, в актах Вижівської міської книги XVII ст. тільки один раз фіксуємо описову конструкцію без ознак фразеологізації: *А диліа льпши вѣры и певности дає тоє писанє моє подѣ печатю мою и с подписом руки моє властное. Писан в Бродкахъ дніа .зі. [17] юнія в року ахле [1635], которыи припис термину с подѣ печатю Зимницькою и с подписом руки его ...* [Царалунга, 2015, с. 107].

Ділові тексти українського Лівобережжя засвідчують спорадичне послуговування цим фразеологізмом, що наштовхує на думку про справді вплив діловодства гетьманської чи полкової канцелярії на поширення аналізованого сполучення слів у текстах цієї території. Фіксуємо його варіанти, наприклад, у текстах Бориспільського міського уряду: *Писар Григорий Николаевич рукою власною* [Стороженко, 1892, с. 45]; у записках Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.: *Ияковъ Феѡдорови(ч), писа(р) ло(х)вицьки(й), рукою* [Чепіга, 1986, с. 148]. Акти Полтавського полкового суду спростовують, з одного боку, думку про важливість типу документа для вживання цього сполучення слів, проте з іншого – підтверджують освітній рівень писаря чи принаймні автора, який мав неодноразову практику написання таких текстів, у чому переконує і використання повного еліпсису, напр.: *... вмѣ(с)то его руку свою пописую Иванъ Субото(в)ски(й), мещани(н), крама(р) по(л)та(в)ски(й) рукою* [Чепіга, Штанденко, 2017, с. 162]; *Васи(л) Трофимовы(ч) рукою* [Чепіга, Штанденко, 2017, с. 170]; *Феодо(р) Жуче(н)ко, по(л)ко(в)никъ Во(й)ска и(х) црѣско(г)[о] пре(с). ве(л). Запо(р). польтавски(й) рука власна* [Чепіга, Штанденко, 2017, с. 221]. Створення малоросійської колегії 1722 р. спричинилося до переведення української лівобережної канцелярії на імперські ділові стандарти, що позначилося на витісненні з ужитку відповідного ділового штампу. Це яскраво підтверджують тексти архіву коша нової Запорізької Січі, напр.: *Для увѣренний, что то гардовие казаки учили, собственною рукою подписуюс* [Сохань та ін., 1998, 1, с. 302], *Миргородского полку архангелогородскій житель Стефанъ Ивоненко, а яко неграмотній – своєю рукою на семь приложил крест +* [Сохань та ін., 2000, 2, с. 599], хоч українське козацтво, яке не перейшло на бік імперії, продовжувало послуговуватися варіантом *рукою власною*, напр.: *... тепер цѣлій народъ украинский, братіа ваша, сродники и единомыслици ваши жалосне и слезне на себе нарѣкают, же, не послухавши зичливий и правдивий славной памяти небожчика гетмана Мазепи пересторогъ, увѣрили неприазненнимъ и ошуканскимъ московскимъ упевненнямъ, которіе въ грамотах црскою рукою власною подписани и стверженних всюди въ Украинѣ по всѣхъ городахъ и по всѣхъ црквахъ публичнимъ читанемъ оголошали и Бга самого на тоє въ свѣдѣтельство представляючи, Войско Запорожское, городовое и низовое, и цѣлий народ упевняли, же права и волности войсковіе ни в чомъ никогда въ вѣчніе часи не будутъ зъ стороны их московской нарушенни и зламани, але всѣ люде войсковіи и посполитіи въ таких власне волностяхъ будутъ жити, въ якихъ перед тимъ зоставализа дніи житія славной памяти небожчика гетмана Богдана Хмельницкого* (лист гетьмана Пилипа Орлика до Війська Запорозького, 23.04.1734) [Сохань та ін., 1998, 1, с. 59]. Прикметно, що приватний епістолярій XVIII ст. засвідчує перенесення виробленої в західноєвропейській канцелярії практики аббревіації для усталених ділових висловів, напр.: *Яковъ Ширай, в. р.* [Передрієнко, 1987, с. 22] (пор. із сучасним м. л., яке потлумачують «місце печатки», тобто місце, де засвідчують підтверджують написане-підписане).

Чи правомірно говорити про фразеологізм як результат запозичення з польської мови? З одного боку, на цю думку наштовхують перекладні українські лексикографічні праці середини XVII ст., що фіксують його в реєстровій частині з відповідним польським на-

голошуванням: *Рукою власною писаний. Manu propria scriptus. Autographus* [Німчук, 1973, с. 502], проте з іншого – в українській мові функціювало структурно тотожне, але семантично повною мірою не втягнуте в орбіту ділової комунікації стійке сполучення слів, яке через потенції внутрішньої форми актуалізувалося в польсько-український період, отримавши лексичну варіантність атрибутивного компонента та пропольськи закріпленій порядок слів, який, однак, змушений був реагувати на закони української синтагматики. Наявність у складі сполучення слів нібито запозиченого з польської мови прикметника *власний* [Мельничук, 1982, с. 409] також не може слугувати безпечальним підтвердженням його польськості, оскільки перед цим періодом українська мова мала тісні контакти з чеською, з якої запозичила структурну організацію ділових документів, про що писав І. Огієнко: «Головним таким джерелом, звідки українські канцелярії брали потрібні нові терміни, нові слова з найрізніших ділянок, були чеські канцелярії й чеські актові книги, звідки взято й саму форму цих актів; правда, вплив цей не довго був безпосереднім, пізніше, особливо з віку XVI-го, українські канцелярії все потрібне брали з канцелярій польських і на них взувалися» [Огієнко, 1930, с. 126] (ортографію збережено. – В.Д.).

Фразеологізм засвідчує тяглість української мови. Побутування його в першій половині XIX ст. кодифікує «Словник української мови» П.П. Білецького-Носенка: *власною рукою* «власноручно, своєручно» [Білецький-Носенко, 1966, с. 81], у XIX – на початку XX ст. – «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка: *рука власна, рукою власною*. Зауваження при підпису: *власноручно* [Грінченко, 1909, с. 86], у першій третині XX ст. – російсько-український словник «Фразеологія ділової мови» В. Підмогильного та Є. Плужника: *Собственной рукой, собственноручно (подписался) – рукою власною, власноручно (подписався)* [Підмогильний, Плужник, 1926, с. 238]. Нині фразеологізм функціює у двох варіантах – квантитативному та лексичному: *власними (своїми) руками; власною (своєю) рукою* «особисто, сам» [Білодід, 1970, с. 703], *власними (своїми) руками* «особисто, сам» [Винник, 2003, с. 621]. Отже, лексико- і фразеографічні праці кодифікують стійке сполучення слів тільки з прямим порядком компонентів, хоч, наприклад, у перекладній частині «Російсько-українського словника сталих виразів» І.О. Вирган та М.М. Пилинська подають його з ремаркою *канц. заст.* та зворотним порядком компонентів: *собственноручно (канц. устар.) – рукою власною (власноруч) підписатися* [Вирган, Пилинська, 2000, с. 796].

Корпуси української мови підтверджують домінування прямого порядку компонентів у словосполученні *власними (своїми) руками / власною (своєю) рукою* (див. табл. 1. Наведено сукупні дані для вільних і фразеологізованих сполучень).

Таблиця 1

Представлення сполучення слів *власними (своїми) руками / власною (своєю) рукою* в корпусах української мови

	власною рукою	власними руками	рукою власною	руками власними	своєю рукою	своїми руками	рукою своєю	руками своїми
УНЛК ¹	149	250	12	5	193	347	31	20
ГРАК-15 ²	473	1810	72	8	625	2364	121	90

Отже, ділова документація гетьмана І. Мазепи засвідчує, що фразеологізм *рукою власною* в контексті розвитку ділового стилю і фразеологічного фонду української мови зазнав відповідних змін. Послугування ним первинно в текстах ділової комунікації, а згодом і в текстах інших стилів і жанрів доводить вироблення і тяглість упродовж століть позбавленої експресивності загальної семантики, зумовленою синкретизацією питомої (*своєю рукою* «особисто») та запозиченої ділової (*рукою власною* «особисто») ← *manu propria* «власною рукою») сем. Семантична тотожність дала змогу варіювати атрибутивний компонент, а тотожність ділових ситуацій та інтенцій інших комунікативних актів спричинилася до повної еліпсації цього словосполучення в напрямку до одного слова, що властиво, проте, тільки текстам ділової сфери.

¹ Український національний лінгвістичний корпус. Відновлено з: <https://ulif.org.ua/>

² Генеральний регіонально анотований корпус української мови. Відновлено з: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#dashboard?corpname=grac15

Список використаної літератури

- Білан, Н.І. (2003). *Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII – XVIII ст.)*. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Білецький-Носенко, П.П. (1966). *Словник української мови*. Київ: Наукова думка.
- Білодід, І.К. (Ред.). (1970). *Словник української мови* (Т. 1). Київ: Наукова думка.
- Блануца, А., Ващук, Д., Вирський, Д. (Ред.). (2014). *Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Величко, С. (1855). *Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, со- ставиль Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720* (Т. III). Київ: Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Вальнера.
- Винник, В.О. (Ред.). (2003). *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка.
- Вирган, І.О., Пилинська, М.М. (2000). *Російсько-український словник сталих виразів*. Харків: Прапор.
- Генеральний регіонально анотований корпус української мови*. (2022). Відновлено з: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#dashboard?corpname=grac15
- Грабянка, Г. (1853). *Лѣтопись гадячскаго полковника Григорія Грабянки*. Київ: Въ Университетской типографіи.
- Грінченко, Б. (1909). *Словарь української мови* (Т. IV). Київ: Редакція журналу «Кіевская Старина».
- Гумецька, Л.Л. (Ред.). (1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (Т. 2). Київ: Наукова думка.
- Єдлінська, У.Я. (1961). *Питання історичного синтаксису української мови (на матеріалі листів Богдана Хмельницького)*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Задорожний, В.Б., Матвієнко, А.М. (Ред.) (1995). *Волинські грамоти XVI ст.* Київ: Наукова думка.
- Крикун, М., Піддубняк, О. (Ред.). (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.
- Крип'якевич, І., Бутич, І. (Ред.). (1961). *Документи Богдана Хмельницького*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Крыловскій, А. (1904). *Львовское Ставропигіальное братство: Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. Съ тремя рисунками*. Київ: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра.
- Лазаревскій, А. (Ред.). (1884). *Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг.* Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго.
- Макарова, О.Ю. (Ред.). (2013). *Книга Овруцького замкового уряду 1678 року*. Житомир: Полісся.
- Мельничук, О.С. (Ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1). Київ: Наукова думка.
- Мойсієнко, В.М. (Ред.). (2004). *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.* Житомир: ЖДУ імені Івана Франка.
- Мойсієнко, В.М., Поліщук, В.В. (Ред.). (2013). *Луцька замкова книга. 1560–1561 рр.* Житомир: ЖДУ імені Івана Франка.
- Німчук, В.В. (Ред.). (1991). *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. Київ: Наукова думка.
- Німчук, В.В., Русанівський, В.М., Симонова, К.С., Франчук, В.Ю., Черторизька, Т.К. (Ред.). (1981). *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.* Київ: Наукова думка.
- Огієнко, І. (1930). *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол* (Т. 1). Варшава: Друкарня Синодальна.
- Огієнко, І. (митрополит Іларіон) (2004). *Історія української літературної мови*. Київ: Наша культура і наука.
- Осташ, Н., Федик, О., Чікало, М. (Ред.). (1997). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Вип. 4). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Павленко, С.О. (Ред.). (2007). *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Передрієнко, В.А. (Ред.). (1987). *Приватні листи XVIII ст.* Київ: Наукова думка.

Підмогильний, В., Плужник, Є. (1926). *Фразеологія ділової мови*. Київ: Час.

Пришляк, В. (2010). З листування Данила Апостола. *Український археографічний щорічник*, 15, 384-413.

Славинецький, Є., Корецький-Сатановський, А. (1973). Лексикон словено-латинський. В.В. Німчук В.В. (Ред.), *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (с. 421-540). Київ: Наукова думка.

Софонович, Ф. (1992). *Хроніка з літописців стародавніх*. Київ: Наукова думка.

Сохань, П.С. (Ред.). (1998-2000). *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів* (Т. 1-2). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.

Стороженко, А. (Ред.). (1908). *Стороженки: Фамільний архів* (Т. 6). Київ: Типографія Г.Л. Фронцевича.

Стороженко, А.В. (Ред.). (1892). *Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 гг.* Київ: Редакція журналу «Кієвская Старина»..

Тимченко, Є. (1930). *Історичний словник українського язика* (Т. 1). Харків-Київ: Державне видавництво України.

Ткач, Ф.Е. (1954). *Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (лексика и фразеология)*. (Автореф. дисс. ... канд. филол. наук). Львовський державний університет імени І.Я. Франко, Львов.

Український національний лінгвістичний корпус. (2022). Відновлено з: <https://ulif.org.ua/>

Царалунга, І.Б. (Ред.). (2015). *Акты Вишнівської міської книги XVII ст.* Житомир: ЖДУ імені Івана Франка.

Чепіга, І.П. (Ред.). (1986). *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.* Київ: Наукова думка.

Чепіга, І.П., Штанденко, У.М. (Ред.). (2017). *Акты Полтавського полкового суду. 1668–1740 рр.* (Кн. 1). Київ: Наукова думка.

Ящук, Л.В. (Ред.). (2018). *Кременецька замкова книга 1578 року*. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник.

Elektroniczny słownik języka polskiego XVII a XVIII wieku. Retrieved from https://korba.edu.pl/query_corpus/

THE PHRASEOLOGY OF IVAN MAZEPA'S BUSINESS DOCUMENTATION IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE PHRASEOLOGICAL FUND DEVELOPMENT

Vasyl V. Denysiuk. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine)

e-mail: v.v.denysiuk@udpu.edu.ua

DOI: 10.32342/2523-4463-2022-2-24-15

Key words: *business style, phraseology, structure, semantics, ellipsis, variability.*

The aim of the article is a structural-semantic analysis of the idiom **рукою власною (by one's own hand)** in Ivan Mazepa's documents in the general context of the Ukrainian language phraseological fund development. The texts of the Hetman Chancellery during the Imperial-Soviet era had an unspoken status of non grata in linguistics, therefore there was a kind of taboo on involving them in the orbit of linguistic studies. To achieve the aim, it was necessary to complete the following tasks: to identify the declared idiom in Ivan Mazepa's business discourse; to determine the semantics of the idiom; to reveal semantic and structural innovations of the idiom in time and space, caused by individual reception of the situation and the phraseological potential of linguistic units, which will make it possible to trace the Ukrainian language phraseological fund durability.

To achieve the aim, the following *methods* were used: the descriptive method made it possible to analyze the specifics of the semantics of phraseological units; the method of contextual analysis was decisive for clarifying the peculiarities of phraseological units functioning in monuments of various styles

and genres, which made it possible to determine shifts in the semantic structure of word combinations; with the help of the structural method, the connections between components of the idiom are traced; the comparative-historical method makes it possible to present the vertical development and dynamics of the set expression; the etymological method was used to confirm the specific or borrowed character of the phraseology.

The set expression is a linguistic calque of the Latin *manu propria* and got into the Ukrainian language through Polish language. However, the functioning of the idiom *своєю рукою* (**by one's own hand**) «personally» in the Ukrainian language of the 15th century gives us a reason to talk about semantic, structural and stylistic syncretization in the Polish-Ukrainian era with the adapted in Polish variant *reka własna*. The idiom demonstrates the complete dominance of the variant with the attribute *власний* (**own**) and a fairly stable trend to use exactly the indirect word order which corresponds to the «noun + adjective» model. However, the laws of Ukrainian syntagmatics led to the entry and functioning of set expressions in the new Ukrainian language with a direct order of components, attesting data from the Ukrainian language corpora. The inflection of the instrumental case, which is sporadically recorded in a reduced form, also demonstrates its historical persistence.

Conclusion. The conducted research proved that the use of the idiom *рукою власною* (**by one's own hand**) in Ivan Mazepa's business documentation was a complete reflection of its use and changes in the contemporary Ukrainian language. Its use primarily in the texts of business communication, and later also in the texts of other styles and genres, proves the development and persistence of the lack of general semantics «personally» expressiveness over the centuries. Semantic identity made it possible to vary the attributive component, and the identity of business situations led to the complete ellipticity of this word combination in the direction of one word, which is characteristic, however, only of business sphere texts, which in the 18th century testify to the transfer of the practice of abbreviations developed in Western European offices for business set expressions.

References

- Bilan, N.I. (2003). *Strukturno-stylovi ta leksyko-semanticzni osoblyvosti zapovitnoi dokumentatsii (na materiali dukhivnyts kintsia XVII–XVIII st.)*. Avtoref. dys. kand. filol. nauk [Structural-stylistic and lexical-semantic features of testamentary documentation (based on the material of clerics of the end of the 17th–18th centuries). Extended abstract of cand. philol. sci. diss.]. Kyiv, 20 p.
- Biletskyi-Nosenko, P.P. (1966). *Slovník ukraínskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 419 p.
- Bilodid, I.K. (ed.). (1970). *Slovník ukraínskoi movy. T. 1* [Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 799 p.
- Blanutsa, A., Vashchuk, D., Vyrskyi, D. (ed.). (2014). *Akty Volynskoho voievodstva kintsia XV–XVI st. (iz zibrannia Perhamentnykh dokumentiv Arkhivu holovnoho aktiv davnikh u Varshavi)* [Acts of the Volyn Voivodeship of the end of the XV–XVI cc. (from the collection of Parchment documents of the Archive of the Main Ancient Acts in Warsaw)]. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 154 p.
- Chepiha, I.P. (ed.). (1986). *Lokhvyt'ska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st.* [Lokhvyt'sa town hall book of the second half of the 17th century]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 221 p.
- Chepiha, I.P., Shtandenko, U.M. (ed.). (2017). *Akty Poltavskoho polkovoho sudu. 1668–1740 rr. Knyha 1* [Acts of the Poltava Regimental Court. 1668–1740. Book 1]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 518 p.
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII a XVIII wieku* [Electronic dictionary of the Polish language of the 17th–18th centuries]. Available at: https://korba.edu.pl/query_corpus/ (Accessed 13 October 2022).
- Generalny regionalno anotovany korpus ukraínskoi movy* [General regionally annotated Corps of the Ukrainian language]. (2022). Відновлено з: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#dashboard?corpname=grac15 (Accessed 13 October 2022).
- Hrabianka, H. (1853). *Letopis hadyachskago polkovnika Hrihoriya Hrabianki* [Annals of the Hadiac colonel Hryhoriy Hrabianka]. Kyiv, V Universitetskoï tipografii Publ., 257 p.
- Hrinchenko, B. (1909). *Slovar ukraínskoi movy. T. IV* [Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 4]. Kyiv, Redaktsiia zhurnalu "Kyivska Starina Publ., 563 p.
- Humetska, L.L. (ed.). (1978). *Slovník staroukraínskoi movy XIV–XV st. T. 2* [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries. Vol 2]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 591 p.
- Krykun, M., Pidubniak, O. (ed.). (2008). *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv* [Documents of the Bratslav Voivodeship of 1566–1606]. Lviv, Naukove tovarystvo imeni Shevchenka Publ., 1220 p.
- Krylovskii, A. (1904). *L'vovskoe Stavropigialnoe bratstvo: Opyt tserkovno-istoricheskogo izsledovaniya. S tremya risunkami* [Lviv Stavropigian brotherhood: An attempt at church-historical research. With three pictures]. Kiev, Tipografiia Imperatorskago universiteta Sv. Vladimira Publ., 217 p.
- Krypiakevych, I., Butych, I. (ed.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho* [Documents of Bohdan Khmelnytskyi]. Kyiv, Vydavnytstvo AN URSR Publ., 739 p.

- Lazarevskii, A. (ed.). (1884). *Dnevnik heneralnaho khorunzhaho Nikolaya Khanenka. 1727–1753 hh.* [Diary of Corporal General Mykola Khanenko. 1727-1753]. Kiev, Tipografiya G.T. Korchak-Novitskago, 524 p.
- Makarova, O.Yu. (ed.). (2013). *Knyha Ovrutskoho zamkovoho uriadu 1678 roku* [Book of the Ovruch castle government of 1678]. Zhytomyr, Polissya Publ., 244 p.
- Melnychuk, O.S. (ed.). (1982). *Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy. T. 1* [Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 631 p.
- Moisiienko, V.M. (ed.). (2004). *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 r., 1635 r.* [Acts of Zhytomyr city government. 1590. 1635]. Zhytomyr, Ivan Franko Zhytomyr State University Publ., 249 p.
- Moisiienko, V.M., Polishchuk, V.V. (ed.). (2013). *Lutska zamkova knyha. 1560–1561 rr.* [Lutsk castle book. 1560-1561]. Zhytomyr, Ivan Franko Zhytomyr State University Publ., 736 p.
- Nimchuk, V.V. (ed.). (1991). *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)* [The book of the Kyiv sub-chamber court (1584-1644)]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 344 p.
- Nimchuk, V.V., Rusanivskiy, V.M., Symonova, K.S., Franchuk, V.Yu., Chertoryzka, T.K. (eds.). (1981). *Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st.* [The business language of Volhyn and the Naddnyprianshchyna of the 17th century]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 316 p.
- Ohiienko, I. (1930). *Ukrains'ka literaturna mova XVI-ho st. i ukrains'kyj Krekhiv'skyj Apostol. T. 1* [Ukrainian literary language of the 16th century and the Ukrainian Apostle of Krekhiv. Vol. 1]. Warsaw, Drukarnia Synodal'na Publ., 520 p.
- Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion) (2004). *Istoriia ukrains'koi literaturnoi movy* [The history of Ukrainian literary language]. Kyiv, Nasha kul'tura i nauka Publ., 434 p.
- Ostash, N., Fedyk, O. Chikalo, M. (eds.). (1997). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. T. 4* [Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries. Vol. 4]. Lviv, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 259 p.
- Pavlenko, S.O. (ed.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh* [Hetman Ivan Mazepa's days in documents]. Kyiv, Kyievo-Mohylianska akademiia Publ., 1144 p.
- Peredriienko, V.A. (ed.). (1987). *Pryvatni lysty XVIII st.* [Private letters of the 18th century]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 173 p.
- Pidmohylnyi, V., Pluzhnyk, Ye. (1926). *Frazeolohiia dilovoi movy* [Phraseology of business language]. Kyiv, Chas Publ., 293 p.
- Pryshliak, V. (2010). *Z lystuvannia Danyla Apostola* [From Danylo Apostol's correspondence]. *Ukrains'kyj arkeohrafichnyy schorichnyk* [Ukrainian Archeographic Year-Book], vol. 15, pp. 384-413.
- Slavynetskyi, Ye., Koretskyi-Satanovskiy, A. (1973). *Leksykon sloveno-latynskiy* [Slavic-Latin lexicon]. In V.V. Nimchuk, (ed.). *Leksykon latynskiyi Ye. Slavynetskoho. Leksykon latynskiyi Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho* [Latin lexicon by Ye. Slavynetskyi. Slavic-Latin lexicon by Ye. Slavynetskyi and A. Koretskyi-Satanovskiy]. Kyiv, Naukova dumka Publ., pp. 421-540.
- Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopystsiv starodavnykh* [Chronicle from ancient chroniclers]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 336 p.
- Sokhan, P.S. (ed.). (1998-2000). *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sich. 1734–1775: korpus dokumentiv. T. 1-2* [Archive of Kosh of Novaya Zaporizhia Sich. 1734–1775: corpus of documents. Vols. 1-2]. Kyiv, The Institute of Ukrainian Archeography Publ.
- Storozhenko, A. (ed.). (1908). *Storozhenki: Famil'nyy arkhiv. T. 6* [Storozhenky: Family archive. Vol. 6]. Kiev, Typografiia H.L. Frontskevycha Publ., 793 p.
- Storozhenko, A.V. (ed.). (1892). *Akty Borispol'skago meyskago uryada. 1612–1699 hh.* [Acts of Boryspil city government. 1612-1699]. Kiev, Redaktsiia zhurnalu "Kyivska Starina Publ., 112 p.
- Tkach, F.Ye. (1954). *Yazyk delovykh dokumentov kantselyarii Bogdana Khmel'nitskogo (leksika i frazeologiya)*. Avtoref. diss. kand. filol. nauk [The language of business documents of the office of Bohdan Khmelnytsky (lexicon and phraseology). Extended abstract of cand. philol. sci. diss.]. Lviv, 16 p.
- Tsaralunha, I.B. (ed.). (2015). *Akty Vyzhivskoi miskoi knyhy XVII st.* [Acts of the Vyzhva City Book of the 17th century]. Zhytomyr, Ivan Franko Zhytomyr State University Publ., 170 p.
- Tymchenko, Ye. (1930). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka. T. 1* [Historical dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1]. Kharkiv & Kyiv, State Edition of Ukraine Publ., 528 p.
- Ukrainskyi nacionalny lingvistichny korpus* [Ukrainian National Linguistic Corps]. (2022). Відновлено з: <https://ulif.org.ua/>
- Velichko, S. (1855). *Letopis sobitii v Yugozapadnoi Rossii v XVII-m veke, sostavil Samoil Velichko, bivshii kantselyarist kantselyarii voiska zaporozhskago, 1720. T. III* [Chronicle of events in southwestern Russia in the 17th century, compiled by Samiylo Velichko, former clerk of the Chancellery of the Zaporizhzhya Army, 1720. Vol. 3]. Kyiv, V Lito-Tipograficheskomo Zavedenii Iosifa Valnera Publ., 559 p.
- Vynnyk, V.O. (ed.). (2003). *Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy* [Dictionary of phraseological units of the Ukrainian language]. Kyiv, Naukova dumka, 787 p.
- Vyrhan, I.O., Pylynska, M.M. (2000). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stal'nykh vyraziv* [Russian-Ukrainian dictionary of fixed expressions]. Kharkiv, Prapor, 864 p.

Yashchuk, L.V. (ed.). (2018). *Kremenetska zamkova knyha 1578 roku* [Kremenets castle book. 1578]. Kremenets, Kremenetsko-Pochaiivskyi derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk Publ., 300 p.

Yedlinska, U.Ya. (1961). *Pytannia istorychnoho syntaksysu ukrainskoi movy (na materialy lystiv Bohdana Khmelnytskoho)* [The question of the historical syntax of the Ukrainian language (based on the letters of Bohdan Khmelnytskyi)]. Kyiv, Vydavnytstvo AN URSR Publ., 107 p.

Zadorozhnyi, V.B., Matviienko, A.M. (ed.). (1995). *Volynski hramoty XVI st.* [Volyn charters of the 16th century]. Kyiv, Naukova dumka Publ., 248 p.

Одержано 19.10.2022.